

ΣΥΝΑΞΗ

ΉΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΣΠΥΔΗΣ ΓΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

«Ἐσεῖς ποὺ μπαίνετε, ξεχάστε κάθε ἐλπίδα»

Κόλαση καὶ αἰωνιότητα

(μέρος Α')

ΣΥΝΑΞΗ

ΨΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΣΠΕΔΗΣ ΓΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

ΤΕΥΧΟΣ 121

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΜΑΡΤΙΟΣ 2012

8,00€

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ	3
ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ	5
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Γ. ΤΣΑΛΑΜΠΟΥΓΗ	
'Η Κόλαση στή βιβλική παράδοση και στα κείμενα του ἀρχέγονου Χριστιανισμού	8
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΖΑΡΡΑΣ	
Ραββινικές δοξασίες για τὸ μεταθανάτιο μέλλον τῆς ψυχῆς τοῦ Ταλμούδ και Μιδράς	20
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ	
Σωτηρία και τιμωρία: 'Η εικαστική πλευρά τῆς Δευτέρας Παρουσίας ..	25
Μητροπολίτης Περγάμου ΙΩΑΝΝΗΣ	
'Εσχατολογία και "Υπαρξη	43
Ἀρχιμανδρίτης ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ἰβηρίτης	
'Η θεία ἀγάπη ἐρμηνεύει τὰ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι	73
ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ	
Γιὰ τὴν αἰωνιότητα τῆς κόλασης	80
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΞΕΙΔΑΣ	
'Η ἀνθρώπινη ἐλευθερία και ἡ ἀδυνατότητα τῆς Κόλασης	85
ΟΛΙΒΙΕ ΚΛΕΜΑΝ	
Μιά ἀγάπη ποὺ προσφέρεται σὲ ὅλους	90

Ὁρθόδοξος κόσμος

π. ΤΖΩΝ ΟΛΙΒΕΡ Γ'	
'Αγρυπνία ἐξω ἀπὸ τὴν φυλακή	93
Διάλογος μὲ τοὺς ἀναγνώστες	96



Τὸ Βιβλίον	101
Οἱ συνεργάτες τοῦ 121ου τεύχους	108

Ἐξώφυλλο, πρωτογράμματα, χειρόγραφοι τίτλοι καὶ διακοσμητικά: Ἀθηνᾶ Ρομπιέ (Ἀθήνα).



ΙΔΡΥΤΗΣ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΕΛΛΑΣ †

Διατελέσαντες ἀρχισυντάκτες: Π. Νέλλας (1982-Μάρτιος 1986), Σ. Γουνελᾶς (1986-1997)

Ἴδιοκτήτης: Σωτηρία Νέλλα

Ἐκδότης, ὑπεύθυνος κατὰ νόμον: Σωτηρία Νέλλα

Ἀρχισυντάκτης, ὑπεύθυνος ὕλης: Θανάσης Ν. Παπαθανασίου

Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ: Ἀπόστολος Ἀποστολίδης, Βασίλης Ἀργυριάδης, Ἄγγελος Βαλλιανάτος, π. Βασίλειος Θερμός, Ἀλέξανδρος Καριώτογλου, Γιάννης Λάμπας, Νίκος Μανωλόπουλος, Δημήτρης Μόσχος, Πάνος Νικολόπουλος, Ἰωάννης Κ. Παπαδόπουλος, Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, π. Ἀντώνιος Πινακούλας, Ζωὴ Πλιάκου, Διονύσης Σκλήρης, Γιώργος Στάθης, Παναγιώτης Ὑφαντής.

Ἵπεύθυνος Γραφείου: Εὐγενία Σαββοπούλου. Στοιχειοθεσία-Σελιδοποίηση: «Φοινίκη», Κ. Ὁραιοπούλου & Τερψιχόρης 9, 141 21 Ν. Ἡράκλειο. Μοντάζ: Γιάννης Καρδαμίτσης, Τζαβέλλα 68, Νέο Ψυχικό. Ἐκτύπωση: «Διάσταση» Γραφικὲς Τέχνες, Μαυρογένους 7, Καμίνια. Φροντίδα ἔκδοσης - Κεντρικὴ διάθεση: «Ἀρμός», Μαυροκορδάτου 7, 106 78 Ἀθήνα, τηλ.: 210.3304196 - 3830604, fax: 210.3819439. Τεύχος 121. Ἰανουάριος-Μάρτιος 2012.

ΚΩΔΙΚΟΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ: 3353. – Συνδρομὲς γιὰ ἓνα χρόνο (4 τεύχη): Ἑλλάδα 30,00 €. Φοιτητικὴ 22,00 €. Ἱ. Μονῶν, Ναῶν, Σχολείων, Ἰδρυμάτων κλπ. 40,00 €. Κύπρου, Εὐρώπης 50,00 € ἢ τὸ ἀντίστοιχο. Ἀμερικῆς, Αὐστραλίας κ.λπ. 70 \$ ΗΠΑ ἢ τὸ ἀντίστοιχο. Συνδρομὲς γιὰ δύο χρόνια (8 τεύχη): Ἐκπτώση 15% ἀντίστοιχα. Οἱ συνδρομὲς μποροῦν νὰ ἀποστέλλονται μὲ ταχυδρομικὴ ἐπιταγὴ στὰ Γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ ἢ νὰ κατατίθενται στὸν τραπεζικὸ λογαριασμὸ ALPHA BANK 199-00-2310-004003 (Σ. Νέλλα - Κ. Νέλλας). Σὲ περίπτωση κατάθεσης, πρέπει ὅπωςδήποτε ἢ σχετικὴ ἀπόδειξη (ἢ φωτοτυπία της) νὰ ταχυδρομηθεῖ στὰ Γραφεῖα ἢ νὰ σταλεῖ μὲ fax στὸ 210.6134072. Στὴν Κύπρο οἱ συνδρομὲς μποροῦν νὰ δίνονται στὸν ἀντιπρόσωπο τῆς «Σ» Πέτρο Λαζάρου (Λευκωσία, τηλ. 668 052, petrosazarou@gmail.com) ἢ ἀπ' εὐθείας στὴ «Σ» μὲ ἔμβασμα τῆς ALPHA BANK. IBAN: GR 37 0140 1990 0231 0004 003. CWFIFT CODE: CRBAGRAAXXX. Ἀνάτυπα δὲν γίνονται. Οἱ συνεργάτες ἔχουν τὴν εὐθύνη τῶν ἀπόψεών τους.


Θερμοτυπῶν 39, 152 35 Βριλήσσια, τηλ: 210.8049396, synaxi@otenet.gr



Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Σωτηρία και τιμωρία: Ἡ εἰκαστική πλευρά τῆς Δευτέρας Παρουσίας

Ἐρω νύμφ Ἀρχιεπισκόπῳ,
σεβασμοῦ, ἀγάπης καὶ
παιδιόθεν φιλίας ἔνεκεν

ρίζοντας ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία τὴν τρίτη Κυριακὴ τῶν Ἀπόκρεω ὡς *Κυριακὴ τῆς Κρίσεως*, μὲ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα τὴν ἀναφορὰ στὴν Ἔσχατη Κρίση / Δευτέρα Παρουσία ἀπὸ τὸ κατὰ Ματθαῖον 25: 31-46 (τὴν ἐκτενέστερη ἀπὸ τὶς εὐαγγελικὲς ἀναφορὲς στὸ ἐσχατολογικὸ τοῦτο γεγονὸς¹), προδιέγραφε τὴν εἰκαστικὴ ἀναπαράσταση στὰ βασικὰ τῆς στοιχεῖα: τὴν ἔλευση τοῦ Οὐράνιου Κριτῆ, τοὺς σεσωσμένους καὶ τοὺς καταδικασμένους. Θὰ προσπαθήσουμε ν' ἀνιχνεύσουμε τὸ ὑπόστρωμα ἰδεῶν ποὺ προϋποθέτει ἡ ἐξέλιξη τῆς εἰκονογραφίας τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή της ὡς τὶς μέρες μας².

1. Κατὰ τὸ προηγούμενὸ τῆς Ψυχασάββατο τὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα εἶναι τμήμα μὲ ἐδάφια ἀπὸ τὸ ἰα' κεφ. κατὰ Λουκᾶν, ἀναφερόμενο στὰ σημάδια τῆς ἐπερχόμενης Δευτέρας Παρουσίας καὶ στὴν ἔλευση τοῦ Οὐράνιου Κριτῆ, ποὺ θυμίζει ἔντονα τὰ διαδοχικὰ στάδια στὴν *Ἀποκάλυψη*.

2. Γενικὴ βιβλιογραφικὴ προσέγγιση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὴν τέχνη: Λήμμα «Weltgericht», *Lexikon der christlichen Ikonographie*, τόμ. 4, στ. 514-524, D. Milošević, *Das Jüngste Gericht*, Recklinghausen 1963, B. Brenk, *Tradition und Neuerung in der christlichen Kunst des ersten Jahrtausends. Studien zur Geschichte des Weltgerichtsbildes*, Wien 1966, A. Vasiliev, *Thèmes sociaux et patriotiques dans l'art ancien bulgare* [βουλγαρικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη], Sofia 1973, συγχάκις, R. Cavendish, *Visions of Heaven and Hell*, London 1977, M. Garidis, *Études sur le Jugement Dernier post-byzantin du XVe à la fin du XIXe siècle. Iconographie – esthétique*, Θεσσαλονίκη 1986, *Oxford Dictionary of Byzantium*, τόμοι 3, Oxford 1991, λήμματα «Hell», 2, 911· «Last Judgment», 2, 1181-1182· «Purgatory», 3, 1758-1759· A. K. Termer, *Ἡ ἱστορία τῆς Κόλασης*, μτφρ. Β. Ἀδραχτᾶς, Ἀθήνα 1997, Y. Christe, *Das Jüngste Gericht*, Regensburg 2001, Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἱστορία καὶ Ἐσχατολογία στὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ τέχνη. Παράδοση καὶ ἀνανέωση ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν ἐποχὴ μας», Μ. Τζιάτζη-Παπαγιάννη, Γρ. Παπαγιάννης (ἐπιμ.), *Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου (20-23 Σε-*

Σωτηρία και τιμωρία: Η εικαστική πλευρά της Δευτέρας Παρουσίας

Ἐς ὄριοθετήσουμε τὴν περιοχὴ τοῦ θέματός μας. Ἡ Δευτέρα Παρουσία (*Ἐσχατὴ Κρίσις, Παγκόσμιο Κριτήριο κ.ἄ.*³) ἐγγράφεται στὸ εὐρύτερο κεφάλαιο τῆς *Ἐσχατολογίας*⁴ καὶ ἔπεται ἐν μέρει τῆς ἰωάννειας *Ἀποκαλύψεως*, ὡς ἡ οἰονεὶ τελευταία πράξις τοῦ ἐγκόσμιου δράματος⁵. θὰ τὴ χαρακτηρίζαμε ἐπίσης ὡς τὴν ἔσχατη *Θεοφάνεια* στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία. Πυρήνας τῆς, σύμφωνα μὲ τὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα, εἶναι ἡ ἀπόδοσις τῆς θείας δικαιοσύνης στὸν καθένα κατὰ τὰ ἔργα του, μὲ τὰ ἀκόλουθα κύρια σημεῖα: Ἐλευση τοῦ Οὐράνιου Κριτῆ καὶ Ἐτοιμασία τοῦ οὐράνιου Θρόνου στὸν ὅποιον θὰ καθίσει· διαχωρισμὸς τῶν ἀνθρώπων (*ψυχοστασία*)· μακαριότητα τῶν δικαίων στὸν Παράδεισο, καταδίκη τῶν ἀδίκων στὴν Κόλαση. Ὡς θρησκευσιολογικὰ μοτίβα ἀκολουθοῦν πολυαίωνα προ-χριστιανικὴ παράδοσις, ἐνῶ ἄλλες λεπτομέρειες θὰ ἀντληθοῦν ἀπὸ ποικίλα μεταγενέστερα κείμενα.

Πάνω στὸν καμβὰ αὐτὸν ὑφάνθησαν ἐπὶ δεκαεπτὰ, τουλάχιστον, αἰῶνες τὰ εἰκαστικὰ σχόλια τῆς Χριστιανοσύνης. Ἐσχατολογικὲς προοπτικὲς χαρακτηρίζουν καὶ ἄλλες θρησκείες, ἰδιαιτέρως τὲς ἐγγύτερες πρὸς τὸν χριστιανισμὸ μονοθεϊστικὲς (Ἰουδαϊσμὸς, Ἰσλάμ), ὥστε νὰ ὑπάρχει κάποτε διαπίδυσις ἰδεῶν. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ ἀναμένουμε στεγανὰ ὡς πρὸς τὲς ἔννοιες ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ: ζωγράφοι, παραγγελιοδότες καὶ τὸ κοινὸ τους δὲν εἶχαν πάντοτε τὸ ἐπιθυμητὸ ἐπίπεδο θεολογικῆς παιδείας· ἄλλωστε οἱ ἴδιες οἱ ἔννοιες, ἀναφερόμενες σὲ *μυστήριον ἀποκεκρυμμένον*, ὑφίστανται ἀναπόφευκτα σύμφυρση, ἂν ὄχι σύγχυσις.

Μία τόσο κομψικὴ διδασκαλία, διατυπωμένη μὲ εὐγλωττὴ σαφήνεια στὴν εὐαγγελικὴ διήγησις, θὰ ἀνέμενε κανεὶς ὅτι παρουσιάζεται μὲ αὐτὴ τὴ μορφή ἐξαρχῆς στὴ χριστιανικὴ τέχνη, ποὺ ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται τὸν

πτεμβρίου 2007, Κομοτηνὴ, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιον Θράκης – Τμῆμα Ἑλληνικῆς Φιλολογίας), Κομοτηνὴ 2011, 92 ἔξ., κ.ἄ.π. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐπωφεληθῶ ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἐνότητα ἀνακοινώσεων στὸ 22nd International Congress of Byzantine Studies (Σόφια, Αὐγούστου 2011).

3. Ὁ ὅρος ἀποδίδεται μὲ ἀποκλίνουσες ἐκφράσεις στὲς διάφορες γλώσσες, ἀνάλογα καὶ μὲ τὸ ἀκολουθούμενο δόγμα.

4. Ἡ Ἐσχατολογία ἀφορᾷ καὶ τὰ μετὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία, δηλαδὴ τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ἡ Ἐσχατὴ Κρίσις ἐπικεντρώνεται στὴν ἀπονομὴ τῆς θείας δικαιοσύνης· γιὰ τὴν ἔννοια τῆς Ἐσχατολογίας στὴν ὀρθόδοξη θεολογία πρὸβλ. Γ. Π. Πατρῶνος, *Ἱστορία καὶ Ἐσχατολογία στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ*, Ἀθήνα 2002, Ἰ. Μητροπόλις Δημητριάδος / Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου (ἐκδ.), *Ἐκκλησία καὶ Ἐσχατολογία*, ἐπιμ. Π. Καλαϊτζίδης, Ἀθήνα 2003, ἄρθρα στὸ ἀφιέρωμα τῆς *Σύναξης* στὴν ἱστοριογραφία, τεύχ. 107/2008, Τριανταφυλλόπουλος, «Ἱστορία καὶ Ἐσχατολογία», 97 ἔξ.

5. Κατ' αὐστηρὰ «χρονολογικὴ» ἔννοια, ἡ Ἀποκάλυψις ἀφορᾷ τὰ τελικὰ στάδια τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας πρὶν τὴν ἀπονομὴ τῆς θείας δικαιοσύνης, στὴν ὁποία καὶ καταλήγει ἄλλὰ ὑπὸ διαφορετικὴ ἐν μέρει μορφή ἀπὸ ἐκείνη τῆς εὐαγγελικῆς περικοπῆς. Γιὰ τὴν Ἀποκάλυψιν στὴν τέχνη: Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἀποκαλύψεως ὁράματα στὴν Κύπρον. Ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ ἔσχατολογικὴ προοπτικὴ», *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 64/65 (2000-2001) 385-428· συμπληρωματικὰ γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο στὴν Ἀ. Κασιώτη, *Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τῆς Ἀποκάλυψης στὸ ναὸ τῆς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ρόδου (1676-7)*. *Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2011.

3ον αιώνα, αλλά τὰ πράγματα μᾶς διαψεύδουν. Ἡ τέχνη δὲν εἰκονογράφησε ἐξαρχῆς κατὰ λέξη τὸ εὐαγγέλιο – ἢ τὴ Βίβλο γενικά–, ἀλλ’ ἀκολούθησε τὶς ἀνάζητήσεις καὶ τὸ γενικότερο κλίμα κάθε ἐποχῆς, διατηρώντας μάλιστα ἐπὶ αἰῶνες εἰκαστικές συμβάσεις ἀπὸ τὸ πλούσιο ἑλληνορωμαϊκό-εἰδωλολατρικὸ παρελθόν. Ἄς παρακολουθήσουμε τὸ νῆμα κατὰ μεγάλες χρονικὲς περιόδους.

ΠΡΩΙΜΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Τὸ διάστημα πρὶν ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχία (περ. 3ος αἰ. - ἀρχὲς 8ου αἰ. μ.Χ.) μπορεῖ νὰ διαχωριστῆ σὲ δύο τμήματα· στὸ μεταίχμιο βρίσκεται ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527-565 μ.Χ.). Ἡ θεολογικὴ ἀνάπτυξη τῆς διδασκαλίας περὶ Δευτέρας Παρουσίας καλλιεργεῖται ἀπὸ πολλοὺς Πατέρες (Ἐφραίμ τὸν Σύρο, Μέγα Βασίλειο, Ἰωάννη Χρυσόστομο, Κύριλλο Ἀλεξανδρείας, Τερτυλλιανό, Αὐγουστίνο) ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφη παραγωγή⁶, ὥστε νὰ ὑπάρχει ἤδη ἀπαρτισμένο ἓνα ἀναλυτικὸ-περιγραφικὸ ὕλικὸ πρὸς εἰκαστικὴ ἐκμετάλλευση. Τὸ πνεῦμα, ὡστόσο, ποὺ κυριαρχεῖ στὴν προκωνσταντίνεια καὶ μετακωνσταντίνεια ἐποχὴ – ἢ, μὲ ὄρους τεχνολογικοῦς, στὴν πρωτοχριστιανικὴ καὶ παλαιοχριστιανικὴ περίοδο–, σταθερὰ προσανατολισμένο πρὸς τὴ θριαμβεύουσα Ἐκκλησία καὶ τὴ σωτηρία, ἀπέτρεψε νὰ ἀπεικονιστῆ λεπτομερειακὰ ἢ περικοπῆ ἀπὸ τὸ κατὰ Ματθαῖον· ἄλλοτε προέβη σὲ συνοπτικὴ, ἀλληγορικὴ διατύπωση καὶ ἄλλοτε κατέφυγε σὲ ἀνάλογα ἐδάφια τοῦ Εὐαγγελίου.

Τὴ συνοπτικὴ παρουσίαση τοῦ κειμένου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου θὰ τὴ συναντήσουμε σπανιότατα· ὡς ἄπαξ στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ (συχνὸ ὅμως στὶς σαρκοφάγους ἀπὸ πολὺ νωρίτερα) μᾶς διασώθηκε στὰ ἰουστινιάνεια ψηφιδωτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου στὴ Ραβέννα. Ἡ ἀπόλυτα συμμετρικὴ σύνθεση παρουσιάζει τὸν Χριστὸ καθιστὸ στὴ μέση, ποὺ τὸν πλαισιώνει στὰ δεξιὰ Του ἓνας ἄγγελος μὲ κόκκινο ἱμάτιο (= ἄγγελος φωτὸς) καὶ τρία πρόβατα μπροστὰ του, δηλαδὴ τοὺς σεσωσμένους, ἐνῶ στὰ ἀριστερὰ του ὑπάρχει ἄγγελος μὲ βαθυκόκκινο ἱμάτιο (= ὁ Διάβολος/Ἐωσφόρος) καὶ τρία ἐρίφια, τοὺς καταδικασμένους. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία κάθε δήλωσης μαρτυρίου τῶν μὴ σεσωσμένων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ ἐσχατολογικὸς Χριστὸς ἀπεικονίζεται ἐνίστε κρατώντας θριαμβικὰ ὑπερμεγέθη σταυρὸ (κυρίως σὲ γλυπτὰ)· ἄλλοτε ὡς ἀδέκαστος Κριτὴς προβαίνει ἐν δόξῃ ἐπὶ νεφελῶν (ἰουστινιάνειο ψηφιδωτὸ στὸ ναὸ Ἁγίων Κοσμῶ καὶ Δαμιανοῦ στὴ Ρώμη· ἄλλη ἰουστινιάνεια παραλλαγή, χωρὶς νέφη, σὲ ψηφιδωτὸ ἀπὸ τὸν Ἁγ. Μιχαὴλ in Africisco τῆς Ραβέννας, σήμερα στὸ Βερολίνο). Τὴν ἐσχατολογικὴ παρου-

6. Βιβλιογραφία στὶς κυκλοφοροῦσες πολύτομες *Πατρολογίες* (Παν. Χρήστου, 5 τόμοι· Στυλ. Παπαδοπούλου, 3 τόμοι).

Σωτηρία και τιμωρία: Η εικαστική πλευρά της Δευτέρας Παρουσίας

σία Του δηλώνει και από μόνη της ή Έτοιμασία του Θρόνου, με άφθονα παραδείγματα σε πολλούς κλάδους τέχνης.

Η εποχή του Ίουστινιανού θρίσκει προσωρινά ένοποιημένη την αυτοκρατορία, Ανατολική και Δυτική· είναι η τελευταία φορά που η τέχνη μιλάει μια κοινή εικαστική γλώσσα από τη μεσογειακή λεκάνη έως τον Δούναδη και τη Μάγχη. Η *rex justiniana* ωστόσο θα καταρρεύσει, η εμφάνιση του Ίσλάμ των Αράβων θα επιτείνει τη διάσταση, η λατινόγλωσση Δύση υπό τον Πάπα Ρώμης αρχίζει να διαφοροποιείται όχι μόνο στο διοικητικό αλλά και στο καθαρά θεολογικό πεδίο, όπως και στον τρόπο εικαστικής θεώρησης. Έχει παρατηρηθεί ότι ο Ρωμανός ο Μελωδός, που έδρασε στον καιρό του Ίουστινιανού, με τον 34ο ύμνο του *Τῆς Δευτέρας Παρουσίας*⁷ μπορεί να στάθηκε άφορη για τὸ χαρακτηριστικότερο τμήμα τῆς νεκρωσίμης ακολουθίας στη Δυτική Ἐκκλησία («*Dies Irae*» του *Requiem*)⁸ με τὸν τονισμό του στοιχείου του τρόμου, ἢ ὅτι στην *Κλίμακα* του Ἰωάννου του Σιναΐτου, τὸν ἐπόμενο αἰώνα, ἡ ἔμφαση δίνεται στην ἀρετολογία ἔναντι τῆς σωτηριολογίας· ὡστόσο, ἡ θεμελιακή διαφορά ἔγκειται στην ἐρμηνεία του προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, που ξεκινώντας στην Δύση ἀπὸ τὸν ἱερό Αὐγουστῖνο και υἰοθετώντας τὸν νομικισμό, ἀναπότρεπτα κατέληξε ἐκεῖ στο δίπολο ἐνοχῆς και τιμωρίας-ποινῶν, με τὸν Θεὸ Πατέρα ὡς τιμωρὸ και ἐκτελεστικὸ ὄργανο τὸν Διάβολο⁹. Εἶναι ἡ εποχή που θὰ συλληφθεῖ και ἡ ἔννοια του Καθαρηθρίου στη Δυτική Ἐκκλησία (Πάπας Γρηγόριος Α΄ ὁ Μέγας, 590-604)¹⁰. Ἡ ὀρθόδοξη διδασκαλία τὴν ἴδια περίπου ἐποχή, ὅπως τὸν ἅγ. Μάξιμο τὸν Ὁμολογητῆ (580-662), θὰ ἐπιμένει σὲ διαφορετική διάσταση περι Κολάσεως¹¹.

7. Βλ. P. Maas, C. A. Trypanis, *Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica genuina*. Oxford 1963, ἀρ. 34, 266-275· προσιτότερο στην ἔκδοση με μετάφραση ἀπὸ τὸν Ἀρχιμανδρίτη Ἀν. Κουστῆνη, *Ρωμανοῦ Μελωδοῦ Ὑμνοι*, Ἀθήνα 2011, ἀρ. 34, τόμ. Β΄, 616-635.

8. Πρὸβλ. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 426.

9. Παραπέμω στην κλασική διαπραγμάτευση του ἀειμνήστου π. Ἰ. Σ. Ρωμανίδου, *Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα*, Ἀθήνα 1992· ὄλ. ἐπίσης τὸν ἴδιο, *Ρωμηροσύνη, Ρωμανία, Ροῦμελη*, Θεσσαλονίκη 2002, 142 ἔξ., Ν. Α. Ματσούκας, *Δογματική και συμβολική θεολογία*, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1996, 202-216, τόμ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1997, 200-216, 548 (περιγραφὴ βασανιστηρίων τῆς Κόλασης ὡς κτιστῆς ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνο), ὁ ἴδιος, *Ὁ Σατανάς*, Θεσσαλονίκη 1999, σποραδικά, Δ. Μαυρόπουλος, *Διερχόμενοι διὰ τοῦ ναοῦ*, Ἀθήνα 2009, 270, Χρ. Γιανναράς, *Ὁρθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1992, 66, ὁ ἴδιος, *Τὸ αἶνγμα του κακοῦ*, Ἀθήνα 2008, σποραδικά, και ὁ ἴδιος, *Ἐξι φιλοσοφικές ζωγραφίες*, Ἀθήνα 2011, σποραδικά.

10. Βλ. Κων. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Μεσαιωνικὸς δυτικὸς πολιτισμὸς και οἱ κόσμοι του Βυζαντίου και του Ἰσλάμ*, μτφρ. Παν. Κ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1993, 152. Για τὴ θέση τῶν Βυζαντινῶν ἀπέναντι στο ζήτημα αὐτὸ πρὸβλ. Ἰ. Μάγιεντορφ [π. J. Meyendorff], *Βυζαντινὴ θεολογία*, μτφρ. π. Π. Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα 2010, 211 ἔξ., 473 ἔξ.

11. Βλ. Ματσούκας, *Σατανάς*, 158.

ΚΥΡΙΩΣ ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ

Στους ταραγμένους αυτούς αιώνες σε όλη την τότε χριστιανική Οικουμένη οι κάθε είδους κρίσεις (πολιτικές, θρησκευτικές, κοινωνικές, εθνολογικές) επέτειναν την άβεδαιότητα και το αίσθημα ανασφάλειας, με αποτέλεσμα την ενίσχυση του αίτηματος για τη δίκαιη, άμεση τιμωρία των ενόχων. Όταν ξέσπασε και η Εικονομαχία (726-843, με ένδιάμεσο διάλειμμα) στο Βυζάντιο με ισχυρό αντίκτυπο και στη Δύση, το Κακό, ο Διάβολος, προσωποποιήθηκε στο πρόσωπο των αντιπάλων. Το τέλος της Εικονομαχίας θρύνει την αυτοκρατορία χωρισμένη οριστικά (800 μ.Χ.: στέψη Καρόλου του Μεγάλου από τον Πάπα ως *αυτοκράτορας των Ρωμαίων* της Λατινικής Δύσης), αλλά εσωτερικά σε ανάκαμψη και ομογενοποίηση: εκκλησιαστικά, είναι εμφανής η κατίσχυση του μοναχισμού μετά τον ήγητικό του ρόλο στην καταπολέμηση της αίρεσης της Εικονομαχίας. Εύλογα σταθεροποιείται ή στροφή προς την άσκηση των αρετών και υποχωρεί ο σωτηριολογικός λόγος, ώστε να μπορεί κανείς να ισχυρισθεί ότι υπάρχει μια αδιόρατη σύγκλιση προς την αρετολογία της Δυτικής Εκκλησίας αλλά δίχως τον νομικισμό της τελευταίας. Από το πνεύμα αυτό, ιδιαίτερα μετά τη σταδιακή επέκταση του σαβαιτικού-ιεροσολυμιτικού μοναστικού Τυπικού στον χώρο της αυτοκρατορίας μετά τον 7ο αιώνα, οι ιδέες για την Έσχατη Κρίση διαχέονται στη λατρεία, λ.χ. στη φερόμενη επ' όνοματι του Αγ. Ιωάννου του Δαμασκηνού νεκρώσιμη ακολουθία ή στην *Παρακλητική (Οκτώηχο)* του ίδιου μελωδού¹². Κείμενα λαϊκά όπως του Κοσμά μοναχού, *Όπτασία φοβερά και όφελιμος* (10ος αι.)¹³, με τη ζωντανή περιγραφή του Διαδόλου-παμφάγου Άδη, έπηρεάζουν προφανώς ευρύτερα στρώματα. Στο εικαστικό πεδίο θα συναντήσουμε μια έναρξη απεικόνιση αρετολογίας και ακόρεστου Άδη της Κρίσεως στην απεικόνιση της *Κλίμακας* του Ιωάννου του Σιναΐτου, που τώρα για πρώτη φορά (10ος αι.) δραματοποιείται εικαστικά – αλλά έχει προηγηθεί η ολοκληρωμένη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας.

Τέλη 9ου/άρχες 10ου αι. τοποθετούνται τα αρχαιότερα μνημεία που διασώζουν ανεπτυγμένη την παράσταση της Έσχατης Κρίσεως (Καστοριά, Άγ. Στέφανος: Καππαδοκία, 1η φάση στο Τοκάλι, κ.ά.)¹⁴. Ως ολοκληρωμένη σύνθεση μάς διασώθηκε σε κακή κατάσταση στο νάρθηκα της Παναγίας των Χαλκίων στη Θεσσαλονίκη τον 11ο αι. (1028, από τον

12. Βλ. λ.χ. στιχηρό δεσποτικό του πλαγίου α' το έσπερας Τρίτης: *Βίβλων άνοιγομένων Χριστέ, έν τη ήμέρα της φοικτής παρουσίας σου κ.λπ. και άλλα παρόμοια στο ίδιο κείμενο.* Ύπενθυμίζεται και η ύμνολογία του Σαββάτου, ήμέρας μνημοσύνων.

13. Πρβλ. C. Mango, *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1988, 182 έξ.

14. Βλ. τη διδλωγογραφία της σελ. 1· επίσης Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1984, 6 έξ., 14 έξ.

Σωτηρία και τιμωρία: Η εικαστική πλευρά της Δευτέρας Παρουσίας

πρωτοσπαθάριο Χριστόφορο)¹⁵. Ὡστόσο ἔχει πλέον ὑπερπηδηθεῖ τὸ κρῖσιμο ἔτος 1000 μ.Χ. (*L'an mil*), ποὺ ἀναμενόταν μὲ τρόμο, σὲ χιλιαστικά συμφραζόμενα, νὰ σημάνει τὸ τέλος τοῦ κόσμου¹⁶. Τὸ ξεπέρασμά του στὸ Βυζάντιο ἦταν σχετικὰ ἀνώδυνο καὶ χωρὶς θεμελιακὲς μεταβολές, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε μὲ βεβαιότητα ν' ἀποφανθοῦμε ἂν αὐτὲς οἱ ἀνεκπλήρωτες ἐσχατολογικὲς προσδοκίαις ἔπαιξαν σημαίνοντα ρόλο στὴ διάδοση τῆς παράστασης τῆς Δευτέρας Παρουσίας¹⁷.

Στὴ Δύση, περίπου ταυτόχρονα μὲ τὴ στέψη τοῦ Καρλομάγνου ἀπαντᾶται σὲ μνημειακὴ μορφή μία σχεδὸν πλήρης παράσταση τῆς Π. Δ. (Μονὴ Ἁγ. Ἰωάννου στὸ Müstair Ἑλβετίας)¹⁸ καὶ θὰ ἀκολουθήσουν ἄλλα μνημεῖα. Ἡ εἴσοδος στὴ νέα χιλιετία καὶ ἡ ἀνακούφιση ἀπὸ τὴ μὴ ἔλευση τοῦ τέλους τοῦ κόσμου σήμανε γιὰ τὴ Δύση τὴν ἀρχὴ μιᾶς ἀνανέωσης σὲ ὅλα τὰ πεδία· στὴν τέχνη αὐτὸ τὸ νέο ξεκίνημα ἐκφράζεται μὲ τὴ γένεση καὶ ἐξάπλωση τοῦ ρωμανικοῦ ρυθμοῦ μὲ ὅλα τὰ παρεπόμενά του¹⁹. Ἀρκετὰ διαφορετικὰ ἀναπτύσσεται τώρα τὸ θέμα, πιθανὸν πρῶτα στὴ Γερμανία (ἀρχὲς 11ου αἰ.: τοιχογραφίαι στὸν Ἁγ. Γεώργιο τοῦ Oberzell, ἐπίσης στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ τοῦ Burgfelden)²⁰ ἐπὶ τῆς ὀθωνικῆς δυναστείας, ποὺ συνδεόταν στενὰ μὲ τὸ Βυζάντιο μέσῳ ἐπιγαμίας (Θεοφανώ, ἀνιψιὰ αὐτοκράτορα Ἰωάν. Τιμισκῆ, ὡς σύζυγος Ὁθωνος Β', 972-983). Ἀρχίζουν τώρα νὰ τονίζονται τὰ ἀποκαλυπτικὰ-ἐσχατολογικὰ στοιχεῖα καὶ νὰ ἀναπτύσσονται λεπτομερειακὰ οἱ τιμωρίες τῶν κολασμένων. Εἰσερχόμαστε πλέον σὲ δύο κόσμους χριστιανικοὺς μὲ σημαντικὴ διαφορά κοσμοαντιλήψεων²¹.

Ἡ ὁλοένα μεγαλύτερη ἔμφαση στὴν ἀρετολογία καὶ ὁ συνακόλουθος τονισμὸς τῆς Κόλασης καὶ τῶν βασανιστηρίων ἔχει ἀποδοθεῖ, ὅπως εἶδα-

15. Κύρια δημοσίευση: K. Papadopoulos, *Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche Panagia τῶν Χαλκῶν in Thessaloniki*, Graz-Köln 1966. Συνοπτικὰ στὴ Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1993, 104 ἔξ.

16. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ Δύση εἶναι κυριολεκτικὰ ἀχανὲς καὶ παραπέμπεται ἐνδεικτικὰ ὁ ἀναγνώστης στὴν πιὸ πρόσφατη, ποὺ διογκώθηκε ἀφάνταστα ἐνόψει τῆς νέας χιλιετίας (2000 μ.Χ.), στίς καταγραφὲς τῆς ἠλεκτρονικῆς *Wikipedia*.

17. Ἀρκοῦμαι σὲ δύο βασικὲς ἐργασίες: W. Brandes, «Liudprand von Cremona (Legatio cap. 39-41) und eine bisher unbeachtete west-östliche Korrespondenz über die Bedeutung des Jahres 1000 a.D.», *Byzantinische Zeitschrift* 93 (2000) 435-463, P. Magdalino (ἐπιμ.), *Byzantium in the Year 1000*, Leiden 2002.

18. Λεπτομερῶς στοὺς J. Goll, M. Exner, S. Hirsch, *Müstair. Die mittelalterlichen Wandbilder*, Zürich 2007.

19. Ἀπλῶς ἐνδεικτικὰ βλ. R. Toman (ἐπιμ.), *Romanesque. Architecture, Sculpture, Painting*, Köln 1997 (ἐκτενὴς βιβλιογραφία).

20. Παραπέμπω γιὰ ἐκτενὴ διαπραγμάτευση στὸν O. Demus, *Romanische Wandmalerei*, München 1992, 92 ἔξ. καὶ 176 ἔξ. (Oberzell), 92 ἔξ. καὶ 177 ἔξ. (Burgfelden).

21. Γιὰ τὴν καίρια πνευματικὴ διαφορά μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης στὸ θέμα τῆς Ἐσχατῆς Κρίσεως βλ. καὶ τίς ἀπόψεις τοῦ μεγάλου θεολόγου Hans Urs von Balthasar (παραπέμπω ἀπὸ τὸν R. Gibellini, *Ἡ θεολογία τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα*, μτφρ. Π. Α. Ὑφαντῆς, Ἀθήνα 2002, 310 ἔξ.).

με, στη δυτική αντίληψη περί προπατορικού άμαρτήματος ήδη επί Αυγουστίνου. Έχει έγερθει τὸ εὐλόγο ἐρώτημα ἂν προηγήθηκε ἡ Ἀνατολή, ὅπως συνήθως θεωρεῖται, ἢ ἡ Δύση στὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος καὶ δὲν λείπουν ἐκεῖνοι ποὺ δίνουν τὸ προβάδισμα στὴ Δύση²². Δὲν εἶναι ἄμοιρο σημασίας ὅτι ἡ ἔξωτερικὴ πλευρὰ τῶν πυλώνων τῶν δυτικῶν καθεδρικών ναῶν, ρωμανικῶν καὶ γοθτικῶν, καλύπτεται ἐφεξῆς σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀπὸ μεγάλες γλυπτικὲς συνθέσεις μὲ λεπτομερειακὴ, σχεδὸν σαδιστικὴ ἀπεικόνιση τῶν κολασμένων πρὸς νοθεσία τῶν Χριστιανῶν²³. μπροστὰ σὲ αὐτοὺς τοὺς πυλώνες ἄλλωστε παίζονται ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. τὰ μεσαιωνικὰ θεατρικὰ *Μυστήρια*, μεταξὺ τῶν ὁποίων μερικὰ ἀναφέρονταν στὴν Ἔσχατη Κρίση, ἢ ἐκτυλίσσονταν δημόσια δίκες αἰρετικῶν καὶ ἄλλων παραβατῶν. Στὴν Ἀνατολὴ ἡ Δευτέρα Παρουσία θὰ καταλάβει σχεδὸν μόνιμη θέση στὸ νάρθηκα, σπανιότερα στὸν κυρίως ναὸ καὶ ἀρκετὰ ἀργότερα, κυρίως στὴ Ρουμανία, στὸ ἔξωτερικὸ του.

Ὅπως δὴποτε στὸ Βυζάντιο, τουλάχιστον πρὶν ἀπὸ τὴ σταυροφορικὴ κατάκτησή του (13ος αἰ. καὶ ἐξῆς), δὲν κυριάρχησε τόσο ἀποφασιστικὰ ἢ εἰκονογραφία τῆς Κόλασης στὴ Δευτέρα Παρουσία. Μάλιστα στὴ νησίδα τοῦ Torcello, στὸ τέναγος τῆς βενετικῆς ἐπικράτειας, τὸ ἀμιγῶς βυζαντινὸ ψηφιδωτὸ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ καθεδρικοῦ της ναοῦ (12ος αἰ.) μὲ τὴν ἐντυπωσιακὴ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ κάτω δεξιὰ τὰ μαρτύρια τῶν κολασμένων, συνοδεύεται, κάτω, ἀπὸ τὴ δεόμενη Θεοτόκο (ἐλπίδα σωτηρίας), συνορεύει, ἄνω, μὲ τὴ μνημειακὴ Ἀνάσταση/Εἰς Ἄδου Κάθοδο (βεβαιότητα σωτηρίας) καὶ ἐπιστέφεται στὴν κορυφὴ ἀπὸ τὴ Σταύρωση: ὁ τρόμος τῆς Κόλασης ὑποχωρεῖ, σχεδὸν ἐξουδετερώνεται ἀπὸ τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ Πάθους καὶ τὴν κυριαρχικὴ Ἀνάσταση πάντων²⁴. Ὅμως ὁ γιγαντόμορφος Ἄδης²⁵ περικυκλώνεται ἀπὸ τιμωρούμενους ἐστεμμένους, ἱερεῖς, μοναχοὺς, ὄχι ὡς μία ὁμαδικὴ *damnatio memoriae* ἀνε-

22. Ὁ Α. Grabar, «Τὸ μῆνυμα τῆς βυζαντινῆς τέχνης», Κατάλογος ἔκθεσης *Ἡ βυζαντινὴ τέχνη, τέχνη εὐρωπαϊκὴ*, Ἀθήνα 1964, 13, τόνιζε ὅτι βυζαντινὴ τέχνη καὶ θεολογία τονίζουν τὶς Θεοφάνειες, στὴ Δύση προτιμᾶται ἡ Κόλαση καὶ οἱ τιμωρίες της. Παρόμοια τεκμηριώνει καὶ ὁ Brenk, *Tradition und Neuerung*, 50 ἐξ., 74 ἐξ., 103, 215 ἐξ. Τὴν πρωτοκαθεδρία τῆς Δύσης ὑπαινίχθηκε πρόσφατα καὶ ὁ ἀείμνηστος G. Galavaris, «Manifestations of the Holy in Byzantine and Western Medieval Art», Χρ. Μαλτέζου, Γ. Γαλάβαρης (ἐπιμ.), *Ὁ Χριστὸς στὴ Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Τέχνη - Christo nell' arte bizantina e postbizantina. Πρακτικὰ Συνεδρίου, Βενετία, 22-23 Σεπτεμβρίου 2000*, Βενετία 2002, 107. Ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν μνημείων ἀπὸ τὸν Πρώιμο Μεσαίωνα ἐμποδίζει τὴν ἀπόλυτη βεβαιότητα, ὡστόσο τὸ παράδειγμα τοῦ καρολίνειου Mústair μοιάζει νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεσι.

23. Ἡ στατιστικὴ ἀνεβάζει τὰ σωζόμενα παραδείγματα μεταξὺ 11ου καὶ 15ου αἰ. σὲ σαράντα: μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ: Amiens, Arles, Autun, Chartres, Conques, Reims, Παρίσι (Γαλλία)· Augsburg, Βαυδέργη, Νυρεμβέργη, Ulm (Γερμανία)· Πάργα, San Angelo in Formis (Ἰταλία).

24. Πρὸβλ. Δ. Ι. Πάλλας, *Ψηφιδωτὰ* [ἀνάτυπο μὲ προσθήκες ἀπὸ τὴ *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 12], Ἀθήνα 1968, στ. 1209-1210, πίν. 15, Ν. Χατζηδάκη, *Βυζαντινὰ ψηφιδωτὰ*, Ἀθήνα 1994, 24, εἰκ. 150, 151.

25. Γὰ τὴ μορφή τοῦ Ἄδη γενικότερα βλ. λήμμα «Hades», *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, τόμ. II, στ. 946-950.

Σωτηρία και τιμωρία: Η εικαστική πλευρά της Δευτέρας Παρουσίας

πιθύμητων προσώπων, αλλά ως αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη: βρίσκεται σε κρίσιμη καμπή η αυτοκρατορία, όταν οι έντεινόμενες καταχρήσεις των *Ισχυρών* και η αυτοκρατορική άπραγία, μαζί με την άπληστία της σταυροφορικής Δύσης, θα καταλήξουν στο μοιραίο 1204 μ.Χ.

ΟΨΙΜΟΣ ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ

Δέν χρειάζεται να ενδιατρέψουμε στη σημασία που έχει ο 13ος αϊ. για τὰ πράγματα της χριστιανικής Οικουμένης, με τὸν Πάπα παντοδύναμο νὰ ἐξουσιάζει μέγα μέρος τῆς Ἀνατολῆς, τὴν ἀναγκαστική συμβίωση *Ρωμαίων*, *Λατίνων* καὶ *Φράγκων*, τὸ φυλετικὸ πλεόν μίσος ποὺ ἀναπτύσσεται, πέρα ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ, μεταξὺ κατακτητῶν καὶ ὑποδούλων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναμενόμενη ὁσμωση ἰδεῶν καὶ συρμῶν. Οἱ ἀπαισιόδοξες ἐσχολογικὲς προσδοκίες πληθαίνουν παντοῦ, ἢ πανώλης τῶν μέσων τοῦ 14ου αἱ. (*Μαῦρος Θάνατος*) προκαλεῖ ὑστερικὸ φόβο ἐμπρὸς στὸν θάνατο (*νεκρικοὶ χοροὶ*), ἢ τιμωρία τῶν ἀδίκων πρέπει νὰ εἶναι ἐδῶ καὶ τώρα: Ἡ Κόλαση τῆς *Θείας Κωμωδίας* τοῦ Δάντη (1308-1321) εἶναι ἓνα ἀκένωτο ρεπερτόριο τρόμου καὶ φρίκης, ὅπου βασανίζονται ἀποτρόπαια καὶ οἱ προσωπικοὶ πολιτικοὶ ἐχθροὶ τοῦ συγγραφέα – ἢ Δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ ἀπονέμεται κατὰ τὰ ἀπάνθρωπα μέτρα τῆς ἐποχῆς. Κατ' ἀντιστοιχία ἀναπτύσσεται μιὰ κολασμένη, κυριολεκτικά, εἰκαστική φαντασία στὴν ἀναπαράσταση φρικαλέων βασανιστηρίων, με τὸν Χριστό-Κριτὴ νὰ δείχνει ἐμφατικά τὰ σημεῖα τοῦ Πάθους στὸ σῶμα Του, ὡσὰν νὰ ἐκδικεῖται τὸ ἀνθρώπινο γένος καὶ νὰ παραδίνει χαιρέκακα τὰ πλάσματά Του στὰ μαρτύρια τοῦ ἀκόρεστου, παμφάγου Ἄδη²⁶. Πίσω τῆς θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὑποφώσκει μιὰ συνέπεια τῆς εὐρέως ἀποδεκτῆς θεωρίας τοῦ Ἀνσέλμου Καντερβουρίας (11ος - ἀρχὲς 12ου αἱ.) περὶ ἐκδικητικῆς ἱκανοποίησης τοῦ Πατρὸς Θεοῦ γιὰ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα στὸ πρόσωπο τοῦ ἐσταυρωμένου Υἱοῦ Του. Αὐτὴ ἢ εἰκόνα τῆς ἀνείπωτης φρίκης δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὰ κηρύγματα τῶν περιπλανωμένων μοναστικῶν ταγματῶν (μαστιγωνόμενοι κ.λπ.) ἢ τοῦ Σαβοναρόλα, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς παρουσίες σὰν ἐκεῖνη τοῦ ἁγίου Φραγκίσκου τῆς Ἀσσίζης. Στὸν ἐδῶ κόσμον κυριαρχεῖ τὸ Κακό, ὁ Θάνατος εἶναι τὸ κέντρο τῆς ζωῆς²⁷.

26. Βλ. πολλὰ παραδείγματα στὴ βιβλιογραφία τῆς ὑποσ. 1. Σημειῶνω ἀπλῶς τὸ εἰκαστικὸ πάρισο τοῦ Δάντη, τὸν Giotto, καὶ τὴν τοιχογραφία του τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὴν Πάδουα (1302-1305), τὸ κέντρο τῆς λαϊκῆς σχολαστικῆς Θεολογίας.

27. Γιὰ τὸν Θάνατο ὡς κέντρο τοῦ δυτικοῦ κόσμου καὶ γιὰ τὴν αἰτία πρὸβλ. Γιανναρᾶς, *Τὸ αἶνγμα τοῦ κακοῦ*, 144. Ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις γιὰ τὸ Κακό ἀνέπτυξε ὁ Ἱ. Καλόμοιρος(†), «Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ», *Ἐπίγνωση*, τεύχ. 116 (Θεσσαλονίκη 2011) 2-10. Θὰ ἦταν διαφωτιστικὸς ἓνας παραλληλισμὸς τῆς ἐκδοχῆς τοῦ Θανάτου στὸν Μεσαίωνα λ.χ. ἀπὸ τὸν προτεσταντὴν Ἱνγκμαρ Μπέργκιαν (*Ἐβδομη σφραγίδα*) καὶ ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο Ἄντρέι Ταρκόφσκι (*Ἄντρέι Ρουμπλιώφ*).

Δέν ἔχουν διασαφηνισθεῖ ἀκόμη πλήρως ἀπό πλευρᾶς τέχνης οἱ συνέπειες τῆς ἀναγκαστικῆς συμβίωσης Ὁρθοδόξων καὶ Καθολικῶν στὴ λατινοκρατούμενη Ἀνατολή. Ἄν εἶναι βεβαιωμένο λ.χ. ὅτι οἱ Ὁρθόδοξοι ἀποδέχτηκαν τὴ διδασκαλία περὶ Καθαρηρίου στὴν ἑνωτικὴ σύνοδο τῆς Λυῶν (1274), παρὰ τὶς ἰσχυρὲς ἀντιρρήσεις γιὰ τὸ ἴδιο θέμα στὴν ἑνωτικὴ σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1439)²⁸, δέν ἔχουν ἐπισημανθεῖ, ὅσο γνωρίζω, σαφῆ ἴχνη του στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία. Ὡστόσο ἡ στάση ἀπέναντι στὴν Ἑσχατὴ Κρίση παρουσιάζεται με ἐνδιαφέρουσες ἀποχρώσεις: ἀλλιῶς θὰ τὴν ἀντιμετωπίσει λ.χ. ὁ ὄσιος Νικόλαος ὁ Καβάσιλας σὲ περιβάλλον ἑλληνικό (14ος αἰ.) καὶ διαφορετικά ὁ Ἰωσήφ Βυρέννιος, προερχόμενος ἀπὸ τὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη (14ος/15ος αἰ.). Διαφορετικὴ, θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε, εἶναι καὶ ἡ εἰκαστικὴ ἀπόδοση. Στὸ περιβάλλον λ.χ. τοῦ λόγιου ἀνθρωπιστῆ Θεοδώρου Μετοχίτη ἡ ἀντίστοιχη τοιχογραφία στὴν ἐκκλησία του, τὴν ὀνομαστὴ Μονὴ τῆς Χώρας στὴ Βασιλεύουσα (6΄ δεκαετία 14ου αἰ.), δέν περιλαμβάνει μεμονωμένα βασανιστήρια γιὰ τοὺς ἀδικούς, ἐνῶ ὁ Χριστὸς-Κριτὴς ἀποπνέει ἀσυνήθιστη μελιχίότητα, περισσότερο Φιλάνθρωπος καὶ λιγότερο ἀδέκαστος Κριτὴς²⁹. Στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, ὅπως καὶ στὴ φραγκοκρατούμενη καὶ κατόπιν βενετοκρατούμενη Κύπρο, ἡ Δευτέρα Παρουσία ἐπανέρχεται συχνά, μετὰ πλῆθος λεπτομερειῶν στὰ βασανιστήρια καὶ μετὰ καταδίκη τοῦ Ἄλλου –κατακτητῆ, ἑτεροδόξου ἢ ἀλλοδόξου– στὴν Κόλαση³⁰. Πάντως, ὅπως τονίστηκε ἤδη, χωρὶς συναγωγή ὅλου τοῦ ὕλικου εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ μιλήσουμε γιὰ δυτικὲς ἐπιρροές. Ἐπίσης συμπτωματικὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὸν μελιχιο Κριτὴ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας καὶ τὸν «Ὁραῖο Θεό» (*Beau Dieu*) τῶν πυλώνων στοὺς γοτθικοὺς καθεδρικοὺς τῆς Γαλλίας (13ος αἰ. καὶ ἐξῆς), ὅπως διαφορετικὲς εἶναι καὶ οἱ θεολογικὲς ἀφορμῆσεις στὴν κάθε περίπτωση³¹. Ἡ

28. Γιὰ τὶς σχετικὲς λεπτομέρειες βλ. στὴν ἐξαίρετη σύνθεση τῶν Ἄρ. Παπαδάκη - J. Meyendorff, *Ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολή καὶ ἡ ἀνοδος τοῦ παπισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸ 1071 ὡς τὸ 1453*, μτφρ. Στ. Εὐθυμιάδης, Ἀθήνα 2003, 336 καὶ 589-598 ἀντίστοιχα.

29. Βλ. P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, τόμ. 3: *The frescoes*, New York 1966, πίν. 368-375. Ἀνάλυση: P. A. Underwood (ἐπιμ.), *The Kariye Djami*, τόμ. 4: *Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background*, London 1975, 325-331 [S. der Nersessian] καὶ στοχαστικά στὸν τόμο.

30. Γιὰ τὴν Κρήτη βλ. μία σύνοψη στὸν Στ. Μαδερράκη, *Ἡ Κόλαση καὶ οἱ ποινὲς τῶν κολασμένων σὺν θέματα τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὶς ἐκκλησίαις τῆς Κρήτης*, Ἄγ. Νικόλαος Κρήτης 1978· γιὰ τὴν Κύπρο βλ. πρόχειρα μερικὸ ὕλικό στοὺς Α. & J. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus*, Nicosia ²³1997 καὶ στοὺς ἴδιους ἐν: Θ. Παπαδόπουλλος (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, τόμ. Ε΄Β΄: *Μεσαιωνικὸν βασίλειον, Ἐνετοκρατία, Κείμενο καὶ τόμος πινάκων, Λευκωσία 1996*, στοχαστικά. Θυμίζω τὸ ξάφνιασμα τοῦ Γ. Σεφέρη, ὅταν ἀντίκρισε τὶς συναφεῖς τοιχογραφίες στὸ νάρθηκα τῆς Παναγίας Ἀσίνου (14ος αἰ.) καὶ τὶς μετέπλασε στὸ ποίημα «Λεπτομέρειες στὴν Κύπρο». Φαινόμενα στηλίτευσης ἑτεροδόξων καὶ λατινισάντων σημειώνονται καὶ ἄλλοῦ, λ.χ. στὴ λατινοκρατούμενη Ἀθήνα.

31. Γιὰ τὴ βυζαντινὴ θεολογία τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου βλ. σύνοψη στὸν Μάγιεντορφ, *Βυζαντινὴ θεολογία* γιὰ τὴ δυτικὴ σχολαστικὴ θεολογία (12ος αἰ. καὶ ἐξῆς)

Σωτηρία και τιμωρία: Η εικάστική πλευρά της Δευτέρας Παρουσίας

πρώτη μιλάει για τον Θεό της αγάπης, ή δεύτερη για τον Θεό της βούλησης³².

ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ - ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Στά μέσα του 15ου αί. οί όροι μεταξύ ανατολικής και δυτικής Χριστιανοσύνης ανατράπηκαν δραματικά: Η Ανατολή με την Άλωση από τους Όθωμανούς (1453) θα απολέσει όριστικά τὸ υπερχιλιετὲς κέντρο της· ἡ Δύση εἰσέρχεται σὴν ώριμότητα τῆς Αναγέννησης σὴν Ἰταλία (*Quattrocento*). Τὸ δυτικὸ κοσμοεἶδωλο με τὴν ἐπικουρία τοῦ οὐμανισμοῦ μεταπολίζεται ἀπὸ θεοκεντρικὸ σὲ ἀνθρωποκεντρικὸ (στὸ Βυζάντιο ἦταν σταθερὰ προσανατολισμένον σὲ θεανθρωποκεντρικὸ), τὴ θέση τοῦ Θεανθρώπου (*Gottmensch*) διεκδικεῖ ὁ θεοποιημένος ἄνθρωπος (*Menschgott*). Ἡ ἀρχὴ κατάρρευσης τοῦ θεοκεντρικοῦ συστήματος ἦδη ἀπὸ τὸν 14ο αἰ. (αἰχμαλωσία τοῦ Πάπα σὴν Ἄδινιόν, ἀπαιτήσεις γιὰ συνδικότητα) ὁδηγεῖ σὲ ἀμφισβήτηση τοῦ παπικοῦ κύρους καὶ τῆς σχολαστικῆς θεολογίας (μυστικοὶ θεολόγοι· κινήματα Οὐίκλιφ, Χούς, Σαδοναρόλα), ἕως ὅτου ξεσπάσει ἡ θυελλώδης Διαμαρτύρηση τοῦ Λούθηρου (1517 καὶ ἔξῃς). Οἱ συνεχεῖς πόλεμοι μεταξύ τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν Ἐκκλησιῶν, ἡ ταχεία ἐπέκταση τῶν Ὁθωμανῶν, τὸ σὸκ ἀπὸ τὴν κατάληψη καὶ λεηλασία τῆς Ρώμης ἀπὸ τοὺς Ἀψβούργους (*Sacco di Roma*, 1527) δημιουργοῦν βαθύτατο κλίμα ἀπαισιοδοξίας καὶ ἀποδιάρθρωσης, ἀνάγκης γιὰ ἄμεση, ἀποτελεσματικὴ δικαιοσύνη.

Στὴν τέχνη ἡ σαδιστικὰ ὀργιαστικὴ φαντασία τοῦ Ἱερώνυμου Μπὸς (περ. 1450-1516) μεταμορφώνει τὴ γῆ σὲ ἐπίγεια κόλαση, κρύβοντας ἐπιμελῶς πίσω της βαθιὰ νοσταλγία γιὰ τὸν Χαμένο Παράδεισο: πρωτοστατεῖ πάλι ἐδῶ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα με τὶς συνέπειές του κατὰ τὴ δυτικὴ ἀντίληψη, ὅπως νωρίτερα στὸ μνημειῶδες *πολύπτυχο τοῦ Ἄμνοῦ* τῶν ἀδελφῶν Βὰν Ἄυκ (1432, Γάνδη). Στὸν ἴδιο καμβὰ διατυπώνονται αὐτὰ με τρόπο μανιεριστικὸ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἄγγελο (1475-1566). Διόλου τυχαῖα σὴν Καπέλλα Σιξτίνα τοῦ Βατικανοῦ ἡ γιγαντιαία σύνθεσή του με τὴ Δευτέρα Παρουσία (1534-1541), ἀντιπαρατιθέμενη πρὸς τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα καὶ τὴ Γένεση –ἐκτελεσμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο στὸν αὐτὸ χῶρο μερικὲς δεκαετίες πρὶν (1508-1512)–, εἶναι ἡ ἐπιτομὴ τοῦ ἀνηλεοῦς, τρομοκρατικοῦ Πατρός-τιμωροῦ Γιαχβέ³³. βρισκόμαστε μακριὰ ἀ-

πρόσφατα Ulrich G. Leinsle, *Introduction to Scholastic Theology*, transl. by Michael J. Miller, Washington D.C. 2010.

32. Δανεῖζομαι ἀπὸ τὸν Θ. Ζιάκα, *Ὁ σύγχρονος μηδενισμός*, Ἀθήνα 2008, 20.

33. Γιὰ τὴν περιώνυμη *terribilità* τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου βλ. R. Redig de Campos, *Il «Giudizio Universale» di Michelangelo*, Milano 1975, R. Feldhusen, *Ikologische Studien zu Michelangelos jüngstem Gericht*, Unterleugenhart - Bad Liebenzell 1978· μετὰ τὴν πρόσφατη συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν βλ. μετὰξὺ ἄλλων C. Pietrangeli κ.ἄ., *The Sistine Chapel: A Glorious Resto-*

πὸ τὸ φιλάνθρωπο ἦθος τοῦ βυζαντινοῦ Χριστοῦ-Κριτῆ³⁴. Μὲ τὴ βίαιη σύγκρουση Πάπα καὶ Λούθηρου κατὰ τὴ Μεταρρύθμιση καὶ τὴν Ἀντιμεταρρύθμιση (16ος αἰ.) τὸ Οὐράνιο Κριτήριο μετατρέπεται σὲ κοσμικὸ δικαστήριο, ὅπου καθένas ἀπὸ τοὺς ἀντίδικους ἐξισώνεται φραστικὰ καὶ εἰκαστικά, ὡς αἰρετικός, μὲ τὸν Ἀρχέκακο («πόλεμος τῶν μονοφύλλων»)³⁵. Οἱ δύο τεράστιοι πίνακες τοῦ Καθολικοῦ Ροῦμπενς *Μεγάλη καὶ Μικρὴ Δευτέρα Παρουσία* (μεταξὺ 1615-1620, σήμερα στὸ Μόναχο), μὲ τὰ σώματα τῶν καταδικασμένων νὰ κατακρημνίζονται στὸ χάος κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τοῦ Κριτῆ, ἀπληροῦν τὴν ἀγριότητα αὐτῶν τῶν θρησκευτικῶν πολέμων³⁶. Ἡ κατάπαυση τῶν θρησκευτικῶν πολέμων (συνθήκη τῆς Βεσφαλίας, 1648) καὶ τὰ νέα προτάγματα κατὰ τὸν Διαφωτισμὸ (18ος αἰ.) προκάλεσαν περιορισμὸ στὴ χρῆση τοῦ θέματος τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες.

Ὁ ἐλληνικὸς κόσμος ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι χωρισμένος σὲ τουρκοκρατούμενο καὶ βενετοκρατούμενο ἕως τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ἐχθροῦ (θρησκευτικοῦ, φυλετικοῦ-ἔθνικοῦ) δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ὁμογενοποιημένη. Ὡστόσο κοινοὶ παρονομαστὲς ὑφίστανται³⁷: Ἡ ὀρθόδοξη θεολογικὴ παραγωγή περνάει τὴ φάση τῆς «βαδυλώνιας αἰχμαλωσίας» ἀπὸ τὴ δυτικὴ³⁸, τὰ ἐσχατολογικὰ ρεύματα παίρνουν ὀλοένα εὐκρινέστερα τὴ μορφὴ ἀπελευθερωτικῶν ὁραμάτων³⁹, τὸ αἶτημα γιὰ κοινωνικὴ δικαιοσύνη τίθεται πιεστικά. Κήρυγμα καὶ συναφῆς γραμμα-

ration. New York 1994. Σημειώνεται ὅτι μεταβυζαντινὸς ζωγράφος ἐπέτελεσε μικρογραφικὸ τῆς ἀντίγραφο σὲ ἀμφίγραπτη εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (ἀρ. Τ 2546)· ἄλλο ἀντίγραφο δρῖσκεται στὴ Λευκάδα.

34. Πρὸβλ. Π. Παντελεάκης, «Βυζάντιο - Ἀναγέννηση. Μιὰ σύγκριση τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς ἀναγεννησιακῆς ἐκφρασης», *Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνες*, τεύχ. 100 (2006) 103-112. Τὴν αἰσθησὴ ἐνὸς Θεοῦ ἐκδικητικοῦ ποὺ κυριαρχεῖ στὴ μνημειακὴ σύνθεση τοῦ Ἰταλοῦ καλλιτέχνη ἐκφράζει καὶ ὁ ἀοίδιμος Ἀρχιμ. Σωφρόνιος, ἀγιογράφος καὶ ὁ ἴδιος, στὰ *Γράμματα στὴ Ρωσία*, μτφρ. Ἀρχιμ. Ζαχαρίας, Ἰ. Μονὴ Τιμίου Προδρόμου, Ἔσσεξ 2009, 186-187.

35. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὴν περίοδο αὐτὴ πρὸβλ. J. Knipring, *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands*, 2 τόμοι, Leiden 1974, C. Harbison, *The Last Judgment in 16th Century Northern Europe*, New York - London 1976, D. Bax, *Hieronymus Bosch and Lucas Cranach. Two Last Judgments Triptychs*, Amsterdam - Oxford - New York 1983.

36. T.-L. Glen, *Rubens and the Counter-Reformation. Studies in his Religious Paintings between 1609 and 1620*, New York 1977.

37. Συνοπτικὸ διὰγραμμα γιὰ τὶς ιδέες καὶ τὶς εἰκαστικὲς πραγματώσεις κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ στὸν Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, «Τὸ μεταβυζαντινὸ Βυζάντιο ἀνάμεσα σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Ἡ μεταβυζαντινὴ τέχνη (1453-1830) στὸν ἐλληνορθόδοξο χῶρο», *Νέα Ἔστια*, τεύχ. 1763 (Ὀκτ. 2003) 371-405.

38. St. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge University Press 1968, Χρ. Γιανναράς, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1992, G. Podskalsky, *Ἡ ἐλληνικὴ θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1453-1821)*, μτφρ. π. Γ. Δ. Μεταλληνός, Ἀθήνα 2005.

39. A. Argyriou, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1982, ὁ αὐτός, «Ἐσχατολογικὴ γραμματεία καὶ σκέψη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας», *Θεολογία* 59 (1988) 308-322, Τριανταφυλλόπουλος, «Ἀποκαλύψεως ὁράματα».

Σωτηρία και τιμωρία: Η εικαστική πλευρά της Δευτέρας Παρουσίας

τεία (Δαμασκηνός Στουδίτης, Φραγκίσκος Σκοῦφος, Ἡλίας Μηνιάτης, ἅγιος Κοσμάς Αἰτωλός, ἅγιος Νικόδημος Ἄγιορείτης κ.λπ.) στρέφονται ὀλοένα ἰσχυρότερα πρὸς μία ἀρετολογικὴ θεώρηση, μὲ συνέπεια τὸν ὑπερτονισμό τῆς ἁμαρτίας καὶ τῶν πέρα τοῦ τάφου βασανιστικῶν συνεπειῶν της. Ἀλλὰ καὶ ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγή δὲν ὑστερεῖ: βλέπουν τὸ φῶς στιχουργήματα καὶ περὶ ἀρετολογικοῦ χαρακτηῖρα, κατεξοχὴν στὰ βενετοκρατούμενα μέρη, ποὺ περιγράφουν λεπτομερειακὰ τὸν Παράδεισο καὶ τὴν Κόλαση ἢ καταβάσεις στὸν Ἄδη, περιέχουν χρησμούς ἢ ψευδεπίγραφα ἀποκαλυπτικά κείμενα κ.τ.τ.⁴⁰

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη ἀπὸ τὴν πλευρὰ της δανεῖζεται σὲ σημαντικὸ βαθμὸ μοτίβα καὶ ἰδέες ἀπὸ τὴ Δύση, κυρίως διαμέσου χαλκογραφιῶν ἢ ἐντύπων⁴¹. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο ὁ ἄξονας τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν παραστάσεων γιὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία ἀκολουθεῖ σύστοιχη πορεία μὲ χαρακτηριστικὰ σημάδια⁴²: ὁ Χριστὸς λ.χ. στὶς βενετοκρατούμενες περιοχὲς παίρνει τὴ μορφή τοῦ Κριτῆ μὲ ἀποκαλυμμένη τὴ δεξιὰ πλευρὰ Του νὰ δείχνει τὸ τραῦμα, ἡ ψυχοστασία εἶναι ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς σύνθεσης, ἡ Κόλαση/παμφάγος Ἄδης παίρνει παντοῦ ἐντυπωσιακὲς διαστάσεις, οἱ ἄφθονες τιμωρίες⁴³ ἐπεκτείνονται ἄφοβα στὴν ἄρχουσα τάξη (ἱερεῖς, προεστούς, πλούσιους) καὶ στοὺς ἀνάληγτους συγχωριανούς (μυλωνά, γεωργό, ἀρτοποιό, τοκογλύφο κ.λπ.): ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση μερικὲς φορὲς ὅτι μέσω τῆς Δευτέρας Παρουσίας λύνονται προσωπικὲς διαφορὲς στὶς μικροκοινωνίες!⁴⁴ Δὲν λείπουν ἀπὸ τὴν πινακοθήκη οἱ ἀντίπαλοι: παπικοί –ἴσως καὶ Προτεστάντες;–, Τοῦρκοι, Βενετοί, Ἑβραῖοι,

40. Γιὰ τέτοια ὑστεροβυζαντινὰ δημιῶδη κείμενα βλ. H.-G. Beck, *Ἱστορία τῆς δημιῶδους βυζαντινῆς λογοτεχνίας*, μτφρ. N. Eideneier, Ἀθήνα 21993, 288-313, Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εἰσαγωγή στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 2005, 78 ἔξ., 91 ἔξ. Γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο Μαστροδημήτρης, ὅ.π., 105-152 σποραδικά.

41. Γιὰ τὶς ἐπιδράσεις αὐτὲς βλ. κυρίως Ἰ. Ρηγόπουλος, *Ὁ ἁγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης καὶ ἡ φλαμανδικὴ χαλκογραφία*, Ἀθήνα 1978, ὁ αὐτός, *Φλαμανδικὲς ἐπιδράσεις στὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ*, τόμοι 2, Ἀθήνα 1998-2008, ὁ αὐτός, *Εἰκόνες τῆς Ζακύνθου*, τόμοι 2 [B', Γ'], Ζάκυνθος 2006.

42. Γιὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία στὴ μεταβυζαντινὴ τέχνη βλ. Vasiliev, *Thèmes sociaux*, Garidis, *Jugement Dernier*, Dem. D. Triantaphyllopoulos, *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.-18. Jahrhundert)*, τόμ. I, München 1985, 214-224, ὁ αὐτός, *Μελέτες γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ. Ἑνετοκρατούμενη καὶ τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα καὶ Κύπρος*, Ἀθήνα 2002, 202, 204, κ.λπ.

43. Πρὸβλ. τὴ λεπτομερειακὴ περιγραφή κατηγοριῶν ἁμαρτωλῶν καὶ ποιῶν τὸν 18ο αἰ. στὴν περιώνυμη *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* τοῦ Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ, ἔκδ. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Περτρούπολις 1909 [Ἀθήνα 21976], 140-142.

44. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ κύρια γραμμὴ ἀνάλυσης τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὴ μαρξιστικῆς κατεύθυνσης ἱστορία τῆς τέχνης· πρὸβλ. Vasiliev, *Thèmes sociaux*, Garidis, *Jugement Dernier*, ἐπίσης Δ. Πάλλας, «Περὶ ζωγραφικῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Θεσσαλονίκην μετὰ τὴν Ἄλωσιν. Μεθοδολογικά», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 42 (1975-76), 2062.

ὅπως παρατηρεῖται καὶ σὲ καίριες σκηνές τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ. Δὲν εἶναι τυχαῖο πὺν τώρα ἡ παράσταση μεταφέρεται ἐνίοτε ἀπὸ τὸ νάρθηκα ἢ τὸν δυτικὸ τοῖχο στὸ τέμπλο γιὰ ἐναργέστερη ὑπόμνηση καὶ φρονηματισμὸ τοῦ πιστοῦ. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ Δευτέρα Παρουσία λειτουργεῖ ἀποκλειστικά ὡς θεία δικαιοσύνη, ἀντίδαρο παρήγορο ἀπέναντι στὴν ἐξαχρειωμένη δικαιοσύνη τοῦ κατακτητῆ. Ἡ παράσταση μεταβάλλεται σὲ *theatrum mundi* χάνοντας τὴν ἀρχικὴ ἐσχατολογικὴ διάσταση, δηλαδὴ ἐκκοσμικεύεται.

Η ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

Ἡ λήξη τῶν θρησκευτικῶν πολέμων στὴν Εὐρώπη ἰσχυροποιεῖ τὴ μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους πρὸς τὴν Ἐνθαδικότητα εἰς βάρος τοῦ Ἐπέκεινα. Ὁ ἄνθρωπος ἐκτοπίζει ἀπὸ τὴ ζωὴ του ὀλοένα περισσότερο τὸν Θεό, ἀλλὰ δὲν ἐξαφανίζεται οὔτε τὸ πρόβλημα τοῦ Κακοῦ, μήτε πολὺ περισσότερο τὸ σκάνδαλο τοῦ Θανάτου· τὸν δεύτερο θὰ προσπαθήσει νὰ τὸν ξεπεράσει μηχανευόμενος τὴν ἀπόκρυψή του⁴⁵. Μνημειακὲς συνθέσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας τὸν 18ο αἰ. συνιστοῦν *raga avis*: εἶναι ἐκτὸς συρμοῦ στὸ περιβάλλον τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῶν μεγάλων ἐπαναστάσεων, ἢ Ἐσχατολογία εἶναι ἐνδοκοσμικὴ, ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Τὸ τεῖχος πὺν ὑψώνεται στὸ ὄνομα τῆς κυρίαρχης ἀνθρωποκεντρικότητας (ἀπότοκο τοῦ *Χαμένου Κέντρου* κατὰ τὴν κλασικὴ διατύπωση τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου) ραγίζει ἀπὸ τὸν Ρομαντισμό, μὲ τὴν ἠθελμημένη ἐπιστροφή του στὸν Μεσαίωνα καὶ τὰ δημιουργήματά του· ὄχι τυχαῖα οἱ William Blake, Gustav Doré, Cornelius κ.ἄ. ξαναεικονογραφοῦν τὴ δαντικὴ *Θεία Κωμωδία*. Ὁ νεογοθθικὸς συρμὸς στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν τέχνη, τὰ θρησκευτικο-καλλιτεχνικὰ κινήματα τῶν Γερμανῶν «Ναζαρηνῶν», τῶν Ἀγγλῶν «Προραφιστῶν» καὶ ἄλλα παρόμοια παράγουν τὶς τελευταῖες μνημειακὲς συνθέσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας ὅπως ἐκείνη τοῦ Peter von Cornelius στὴν ἀψίδα τῆς Ludwigskirche τοῦ Μονάχου (1836-1840), συνδυασμὸ τῆς μιχαηλαγγελικῆς σύλληψης μὲ τὸν ἐξανθρωπισμένο Χριστό⁴⁶. Μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε ὡς τὴν τελευταία μεγάλη δημιουργία γύρω ἀπὸ τὸ θέμα μας.

45. Καταποτιστικὲς εἶναι οἱ μελέτες τοῦ Ph. Agiés, *Δοκίμο γιὰ τὸ θάνατο στὴ Δύση*, μτφρ. Κ. Λάμψα, Ἀθήνα 1988, καὶ ἐκτενέστερα Ὁ ἄνθρωπος ἐνώπιον τοῦ θανάτου, 2 τόμοι, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης, Ἀθήνα 1997-1999, ἐπίσης τοῦ M. Vovelle, Ὁ θάνατος καὶ ἡ Δύση. Ἀπὸ τὸ 1300 ὡς τὶς μέρες μας, 2 τόμοι, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Ἀθήνα 2000. Ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Διόσκουροι*. 1. *Γιῶργος Σαραντάρης* 2. *Δημήτριος Καπετανάκης*, Ἀθήνα 1997, 149 [= ὁ ἴδιος, *Μελέτες*, τόμ. 3, Ἀθήνα 2007, 149], συνόψισε: Ἡ Δύση μᾶλλον συμπεριφέρεται σὰ νὰ θέλει νὰ λησμονήσει τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου μέσα στὴν ἴδια τὴν πράξη της.

46. Λεπτομερειακὴ ἀνάλυση καὶ ἀπεικόνιση στὸν F. Büttner, *Peter Cornelius. Fresken und Freskenprojekte*, τόμοι 2, Wiesbaden 1980-1999.

Σωτηρία και τιμωρία: Η εικαστική πλευρά της Δευτέρας Παρουσίας

Στόν εικοστό αιώνα, όσάκις δέν αντίγραφοῦνται ἔργα τοῦ παρελθόντος, ὁ ὄρος «Δευτέρα Παρουσία» χρησιμοποιεῖται συμβολικά γιά κοσμοϊστορικά καταστροφικά γεγονότα (λ.χ. ἀτομική βόμβα στή Χιροσίμα καί τὸ Ναγκασάκι τὸ 1945, 11η Σεπτεμβρίου 2001 στή Νέα Ὑόρκη). Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ στό μολυσμένο περιβάλλον τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ κάρβουνου καί τοῦ μεταβιομηχανικοῦ τῆς ἀτομικῆς ἐνέργειας βιώνεται ὡς πρόδομος τῆς Κόλασης⁴⁷. Ὁ τωρινὸς αἰώνας εἶδε περισσότερο χλιαστικά εὐδαιμονιστικά ὁράματα μὲ τὴν ἀνατολὴ τῆς νέας χιλιετίας παρὰ ἓνα διαφαινόμενο τέλος τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀφροσύνη, ὅπως φέρεται ὅτι διαβλέπουν ἀσκητικά ἀναστήματα τῶν καιρῶν μας· ἄλλωστε, τὰ ὁράματα ἀνέφελης εὐτυχίας ξεθώριασαν τὴν ἀμέσως ἐπόμενη χρονιά (2001).

Στόν μετεπαναστατικό Ἑλληνισμό δέν θὰ βροῦμε πολὺ διαφορετικὴ κατάσταση. Ὁ εὐσεβισμός, πού εἰσβάλλει ἀκάθεκτος μὲ τοὺς δυτικούς μισσιονάριους καί τοὺς μεταπράτες τύπου Κοραῆ, συμβαδίζει μὲ σύντονη ἰδεολογικὴ προσπάθεια νὰ ἀποκοπεῖ ὁ Νεοέλληνας ἀπὸ κάθε τι «βυζαντινὸ» –συνώνυμο τοῦ «σκοτεινοῦ» ἢ «μεσαιωνικοῦ»– πού βρῖσκει εὐήκοον οὗς σὲ κάθε περιοχὴ τῆς τέχνης. Οἱ νέοι ναοὶ κτίζονται ὡς ψευδοβυζαντινοί/νεορωμανικοί⁴⁸, οἱ τοιχογραφίες συχνὰ εἶναι ἀντίγραφα γνωστῶν δυτικῶν θρησκευτικῶν πινάκων⁴⁹, οἱ εἰκόνες δέν ἀπέχουν αἰσθητὰ ἀπὸ τὸ «βατικάνιο κίτς», γλυκερὴ κατάληξη τῶν ἀνανεωτικῶν θρησκευτικο-καλλιτεχνικῶν κινήματων τοῦ 19ου αἰ. πού εἶδαμε πῶς πάνω, στό ὁποῖο ὑποκύπτουν ἀκόμη καί τὰ ἀγιογραφικά ἐργαστήρια τοῦ Ἁγίου Ὅρους⁵⁰. Εἶναι πάντως ἀξιοπαρατήρητο ὅτι τώρα ἡ Δευτέρα Παρουσία ἐξαφανίζεται σχεδὸν ὀλοκληρωτικά ἀπὸ τὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῶν ναῶν –ἴσως καί ἀπὸ τὰ νέα καθολικά τῶν μονῶν; –, ὡσάν ἡ ἐσχατολογικὴ διάσταση τῆς Κυριακῆς τῆς Κρίσεως νὰ ἔχει ἀπαλειφθεῖ ἀπὸ τὴ συλλο-

47. Δανείζομαι ἀπὸ τὸν Ζ. Λορεντζάτο, *Collectanea*, Ἀθήνα 2009, ἀρ. 126.

48. Βλ. συναγωγή τοῦ ἀθηναίου ὕλικου στόν Γρ. Πουλημένο, *Ἀπὸ τὸν χριστιανικὸ Παρθενῶνα στόν Λύσανδρο Καυταντζόγλου*, Ἀθήνα 2006.

49. Βλ. λεπτομερειακὴ πραγμάτευση στὴν ἀνέκδοτη διδακτ. διατριβὴ τοῦ Ν. Γραϊκού, *Ἀκαδημαϊκὲς τάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 19ο αἰώνα. Πολιτισμικά καί εἰκονογραφικά ζητήματα*, Ἀριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης 2011.

50. Τὸ ζήτημα τῆς νεοελληνικῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μᾶς ἔχει ἀπασχολήσει ἐπιειλημμένα· παραπέμπουμε ἐνδεικτικά: «Πελιδνὸς ὁ παράφρων τύραννος». *Ἀρχαιολογικά στόν Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα 21999· *Τέχνη καί λατρεία. Κείμενα γιά τὴ ζωγραφικὴ στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 2001· *Μελέτες γιά τὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ* «Κατὰ σάρκα καί κατὰ πνεῦμα συγγένεια. Ἐκφράσεις τῶν Σκιαθίων Διοσκούρων», Πρακτικά Β΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου γιά τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη (Ἀθήνα 1-5 Νοεμβρίου 2001), Ἀθήνα 2002, 521-540· «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ ὡς παρελθόν, παρὸν καί μέλλον», Σύλλογος Φίλων τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης τοῦ Γένους (ἐκδ.), *Πρακτικά Ἡμερίδας «Βυζαντινὴ Τέχνη καί Ὁρθόδοξη Παράδοση»* [Ἀθήνα, 17 Ὀκτωβρίου 2009], Ἀθήνα 2009, 9-19· «“Μεταφράζοντας” τὴ βυζαντινὴ τέχνη. Τὸ πρόβλημα τῆς παράδοσής της στοὺς ἐκ Σκιά-Ἄθου Ἀλεξάνδρους», Γ΄ Διεθνὲς Συνέδριο γιά τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Α΄ κύκλος (Σκιά-θoς 29. 9. - 2.10.2011), στὰ ὑπὸ ἔκδοση Πρακτικά.

γική μνήμη ἀκόμη καὶ τῶν ἀσκητῶν! Φυσικά ἐξακολουθοῦν ν' ἀνατυπώνονται σχετικὲς λαϊκὲς χάριτες λιθογραφίες ἕως καὶ τὸν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁵¹, ἓνα εἶδος *εἰκόνων ιδιωτικῆς εὐλάβειας* (*Andachtsbilder, devotional icons*), ποὺ εἶχαν εἰσβάλει στὸν ὀρθόδοξο χῶρο τὴν ἐπομένη τῆς Ἀλώσεως ἐπιτείνοντας τὴν ἐκκλησιαστικὴ «βαθυλώνια αἰχμαλωσία», ἄσχετες – ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀχρησιμοποίητες! – ἀπὸ τὴν ἐνοριακὴ λατρεία⁵². Ἡ αἴσθησις ὡστόσο τῆς Δευτέρας Παρουσίας ὡς γεγονότος ἐσχατολογικοῦ δὲν ἐκλείπει ὀλοσχερῶς: ὁ Μακρυγιάννης παραθέτει πολὺτιμα δείγματα μιᾶς ζωντανῆς βίωσής της⁵³, σὲ γλώσσα ἴσως ἀκατανόητη πιά σ' ἐμᾶς ἀλλὰ μὲ ρίζες βαθιῆς στὴν Παράδοσή του.

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΕΛΕΟΣ ΚΑΙ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἀφήνει παρήγορα ἀνοιχτὸ τὸ ὑπαρξιακό, βασανιστικὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ μετὰ θάνατον σωτηρία, παραπέμποντας ταυτόχρονα στὴ δικαιοσύνη ἀλλὰ καὶ στὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ: *Οὔτε ἡ κρίσις ἀνέλεος οὔτε ὁ ἔλεος ἀκριτος* (Θεοδώρητος Κύρου). Ἡ ἀναστάσιμη εὐχὴ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου, ἡ διάπτωρη προσευχὴ τοῦ ἁγ. Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς δαίμονες⁵⁴, ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς ποὺ ἀφήνει φιλάνθρωπα ἀνοιχτὴ τὴν πόρτα τοῦ Παραδείσου καὶ στὸν πρεσβύτερο ἀδελφὸ τοῦ ἀσώτου⁵⁵, ὁ συνταρακτικὸς μονόλογος τοῦ Μαριελάντοβ στὸ *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία*⁵⁶ καὶ ὁ κόσμος τῶν Ἀδελφῶν *Καρμαζῶφ*, τὸ ἀνυπέρβλητο στὰ νεοελληνικὰ γράμματα, ἀνοιχτὸ σὲ ὅλα τέλος τῆς παπαδιαμαντικῆς Φραγκογιαννοῦς, ἀλλὰ καὶ μορφῆς τοῦ Ντίκενς, τοῦ Σιλόνε, τοῦ «Καθολικοῦ ἄθεου» Γκράχαμ Γκρήν – ὅλα τοῦτα καὶ πάμπολλα ἄλλα, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν πατερικὴ-ἀσκητικὴ γραμματεία, συνιστοῦν τὴ ζωηφόρο ἐλπίδα καὶ πίστη στὸ ἄφατο ἔλεος τοῦ Σωτῆρος: *«Στὴν ὀρθόδοξη θεολογία ὁ ἄνθρωπος, καίτοι ἀμαρτωλός, εἶναι ἤδη λυ-*

51. Παραδείγματα στὴν Ντ. Παπαστράτη, *Χάριτες εἰκόνες. Ὁρθόδοξα θρησκευτικὰ χαρακτικὰ 1665-1899*, τόμ. Ι, Ἀθήνα 1986, ἀρ. 51-60.

52. Γιὰ τὸ ρόλο καὶ τὴ σημασία αὐτῶν τῶν εἰκόνων στὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ βλ. συχνὲς μνεῖες στὰ ἔργα μας τῆς ὑποσ. 50 καὶ στὴ διατριβὴ μας *Die nachbyzantinische Wandmalerei*.

53. Στέκομαι κυρίως στὰ δράματά του μὲ τὴν Ἔσχατη Κρίσις: Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, *Ὁράματα καὶ θάματα*, ἐπιμ. Ἄγγ. Παπακώστας, Ἀθήνα 1983, 141 ἔξ., 202, 214, 217.

54. Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου, *Τὰ σωζόμενα ἀσκητικά*, Λόγος ΠΑ', Θεσ/νίκη 1995, 381.

55. Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, *Ἕμνοι*, ἀρ. 49 (= Τυρανίς, Maas, 420-430· Ἄρχιμ. Κουστένης, τόμ. Γ', 947-967). Μιλώντας γιὰ τὴ δύναμη τῆς παρηγορίας καὶ τὴν εὐρυχωρία τοῦ Ρωμανοῦ, ὁ Ἄρχιμ. Ἀνανίας Κουστένης, *Οἱ πρίγκιπες τῶν Μελωδῶν τῆς Ἐκκλησίας μας*, Λευκωσία 2011, μαρτυρεῖ ἐπανειλημμένα ὅτι ἡ μετάφρασή του ἀγοράζεται καὶ ἀπὸ Μουσουλμάνους τῆς Θράκης!

56. Μετάφραση Ἄρη Ἀλεξάνδρου, Ἀθήνα (Γκοδόστης) χ.χ., τόμ. Α', 25-26· βλ. καὶ τὴ μετάφραση Παπαδιαμαντή, Ἀθήνα (Ἰδεόγραμμα) 1992, 32-33.

Σωτηρία και τιμωρία: Ἡ εἰκαστική πλευρὰ τῆς Δευτέρας Παρουσίας

τρωμένους καὶ δοξασιμένους ἐν Χριστῷ· στή δυτικὴ παραμένει ἀμαρτωλός»⁵⁷. Στὶς καταστροφικὲς συνέπειες τῆς δυτικῆς παρανόησης τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος, ποὺ ἡ ἀποτίναξή της ἀπὸ τὸ ἄτομο τῆς νεωτερικότητας συμπαρέσυρε στὴν ἀπώλεια καὶ τὴν αἴσθησι μιᾶς ἀπελευθερωτικῆς Ἐσχατολογίας-Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, διαγράφοντας ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία καὶ τὴ Δευτέρα Παρουσία, ἀντιτάσσεται ἡ εὐρυχωρία τῆς ἀγάπης, τῆς ἐλπίδας, τῆς πίστεως στὸ ἀμετρο ἔλεος τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι δὲν ἐγκαταλειπόμαστε τελεσίδικα μετέωροι, ἄβουλα παίγνια στὰ χέρια τυφλῆς μοίρας, ὅπως μᾶς παρηγορεῖ καὶ ὁ ἐρημίτης τῆς Κηφισιάς:

*Ποῦ ἔναι τὸ τέλος;
Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος
ἔμεῖς στή μέση*⁵⁸

γιὰ νὰ συμπληρώσει σὲ ποίημά του γιὰ τὸν Σεφέρη:

*Λίγο ἀκόμα, λίγο
καὶ ὕστερα δὲν θὰ βλέπομε: θὰ δοῦμε!*⁵⁹

– ἀντίλαλο τοῦ παύλειου τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον (Α΄ Κορινθ. ιγ΄ 12).

Ἀντιμέτωπη μὲ αὐτὰ εἶναι μία ἐπανακάμπουσα, αἰσθητὴ τάση στὴ θεολογία στὸν τόπο μας, ποὺ ἀφορμώμενη ἀπὸ τὴν καθολικὴ διάχυση τοῦ Κακοῦ στὸν πλανῆτη μοιάζει νὰ εὐχεται ἐπιστροφή στὴν καλδινικὴ ἐκδοχὴ τῆς Δευτέρας Παρουσίας μὲ κυριαρχικὸ τὸ στοιχεῖο τῆς τιμωροῦ δικαιοσύνης, τὸν Γιαχβὲ τοῦ Νόμου· στὸ βάθος ὑποκρύπτεται μεσσιανισμὸς ὑποκατάστασης τῆς θείας δικαιοσύνης μὲ τὴν ἐγκόσμια. Ἡ τάση κυριάρχησε καὶ παλαιότερα στὸν τόπο μας μὲ παραθηρηκευτικὲς ὁργανώσεις καὶ μιὰ ἰδιάζουσα κηρυγματικὴ τῆς κατατρομοκράτησης, τοῦ ἀπηνουῦς ἐλέγχου, ποὺ μοιάζει ν’ ἀγνοοῦσε τὴν καίρια διαφορὰ πὼς ἄλλο ἢ δικαιοσύνη τῆς δυνάμεις καὶ ἄλλο ἢ δύναμη τῆς δικαιοσύνης⁶⁰. ἀγάπη καὶ ἔλεος ἔχουν σχεδὸν ἐξοβελιστεῖ ἀπὸ τὸ λεξιλόγιό της.

Ἄν ἀμαρτία γιὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία εἶναι ἡ ἀποτυχία τοῦ ἀνθρώπου ν’ ἀποδεχτεῖ τὴν Ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ συνεπῶς ἡ Κόλαση δὲν εἶναι παρὰ ἡ αὐτοτιμωρία του, διηνεκῆς αὐτοεγκλεισμὸς του ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία, τὴ σχέση μὲ τὸν συνάνθρωπό του καὶ μὲ τὸν Θεό⁶¹, μόνη ἐλπίδα παραμένει τὸ ἀκένωτο ἔλεος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀσίγαστη πρεσβεία τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Ἁγίων:

57. Μάγιεντορφ, *Βυζαντινὴ θεολογία*, 462-463.

58. Ζ. Λορεντζάτος, *Ποιήματα*, ἐπιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἀθήνα 2006, 123

59. Λορεντζάτος, *Collectanea*, ἀρ. 225.

60. Ζ. Λορεντζάτος, *Ἀπὸ τὴν Πίζα στὴν Ἀθήνα. Ἡ περίπτωση Πάουντ*, Ἀθήνα 1987, 56 [= ὁ ἴδιος, *Μελέτες*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1994, 436].

61. Βλ. βιβλιογρ. ὑποσ. 9.

Ὅχι, ὀλόκληρος δὲν θά πεθάνω,
 ἢ ψυχὴ σὰν μύχια λύρα διαλαλεῖ ὅτι
 τὸ λείψανό μου θά ἔχει ἐπιζήσει
 καὶ τῆ φθορὰ θά ξεφύγει⁶².

Ἄγαπῶ σημαίνει ὑπάρχω. Ἡ τελευταία σκηνὴ ἀπὸ τῆ *Θυσία*, κύκνειο ἄσμα τοῦ Ταρκόφσκυ, ὡς θυσιαστικὴ ἀγάπη πρὸς κάθε δημιουργημα τοῦ Θεοῦ, ἔχει βρεῖ τὴν πρωθύστερη δικαίωσή της στὸν λόγο τοῦ Γέροντος Πορφυρίου: *Δὲν ὑπάρχει θάνατος, καὶ γι' αὐτὸ φυτεύω αὐτὰ τὰ δέντρα, ποὺ φυτεύω ἐδῶ πέρα*⁶³.

Ἔπάρχει προοπτικὴ ἀναδίωξης τῆς εἰκαστικῆς παράστασης τῆς Δευτέρας Παρουσίας, ἀποκαθαρμένης ἀπὸ ἀνορθόδοξες προσμίξεις, ποὺ νὰ καλεῖ ἀγαπητικὰ σὲ μετάνοια καὶ νὰ δίνει ἐλπίδα στὸν σημερινὸ Χριστιανό; Ὁ τολμητῆς ζωγράφος ἄς ἐνωτισθεῖ ξανά καὶ ξανά τὸν Μελωδὸ (*Τῆς Δευτέρας Παρουσίας, στροφή κδ'*):

Σωτῆρ τοῦ κόσμου πανάγιε, ὡς ἐπέφανα
 καὶ τὴν φύσιν ἀνέστησας
 κειμένην ἐν παραπτώμασιν,
 οὕτως ὡς οἰκτίρμων ἀοράτως ἐμφάνηθι
 καὶ ἐμοί, ἀνεξίκακε·
 ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις ἐμὲ κατακείμενον ἐξανάστησον,
 δέομαι,
 ὅτι ἂ λέγω καὶ συμβουλεύω τοῖς ἄλλοις οὐ φυλάττω·
 ἀλλὰ σὲ καθικετεύω, δὸς καιρὸν μοι μετανοίας
 καὶ ταῖς ἰκεσίαις τῆς ἀειπαρθένου καὶ θεοτόκου φεῖσαί μου
 καὶ μὴ ἀπορρίψης με ἀπὸ τοῦ προσώπου σου,
 κριτὰ δικαιοτάτε.

62. Πούσκιν κατὰ τὸν Ἀρχιμ. Σωφρόνιο, *Γράμματα στὴ Ρωσία*, 29.

63. Παραθέτω ἀπὸ Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν [Βόλου] (ἐπιμ.). *Ἀναταράξεις στὴ μεταπολεμικὴ θεολογία*. «Ἡ θεολογία τοῦ '60», Ἀθήνα 2008, 103.